

LUND UNIVERSITY

**När Gud flyttar ut
ödekyrkor förr och nu**
Wienberg, Jes

Published in:
Maglarp

2010

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Wienberg, J. (2010). När Gud flyttar ut: ödekyrkor förr och nu. I M. Dahlberg, T. Romberg, & J. Wienberg (Red.), *Maglarp: Kyrkan som försvann* (Vol. 3, s. 59-71). (Studie till Sveriges kyrkor; Vol. 3). Riksantikvarieämbetet.

Total number of authors:
1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

När Gud flyttar ut – ödekyrkor förr och nu

av Jes Wienberg

Maglarps nya kyrka rivs

Maglarps nya kyrka revs 2007 efter årtionden av förfall, osäkerhet och konflikt (fig 1). Kyrkan invigdes 1909 som en av de sista stora nybyggnationerna på den skånska landsbygden. Den gamla medeltidskyrkan kunde då mycket väl ha rivits, men fick stå kvar i byn; den användes som bröllops- och sommarkyrka. Efter en grundlig arkeologisk undersökning och restaurering togs Maglarps gamla kyrka åter i bruk 1971. Nu passade den åter församlingens behov. Församlingen använde båda kyrkorna under några år, men 1976 övergavs Maglarps nya. Den nya kyrkan på slätten hade blivit övertalig och förföll gradvis. Redan 1968 upphörde allt underhåll och 1999 ansökte församlingen om rivning, men fick avslag. Efter olika omgångar gav regeringsrätten 2005 församlingen tillstånd att riva Maglarps nya, trots att länsstyrelsen hade önskat en restaurering och fortsatt bruk. Kyrkan avsakraliserades 2006 och revs året därpå (Alftberg & Eriksson 2008; Brohed 2008; Sjöström 2008a).

Fig. 1. Maglarps nya kyrka rivs. Foto: Ingemar Krigström, Regionmuseet i Skåne, 2007.

Händelserna kring Maglarps nya kyrka väckte stor uppmärksamhet i kyrkliga kretsar, hos antikvariska myndigheter och bland vanligt folk. Kunde eller kan rivningen av Maglarp bilda prejudikat, dvs. öppna upp för flera rivningar av övertaliga kyrkor? Om Maglarp kan rivas, kanske fler kan följa efter i en dominoeffekt.

Maglarp blev en symbol för alla övertaliga kyrkor, som hade kommit i fokus efter delningen mellan staten och Svenska kyrkan 2000. Maglarp aktualiserade frågor kring de många övertaliga kyrkorna, dvs. kyrkor som är för många, för stora, felplacerade eller för dyra för församlingar med vikande antal medlemmar och besökande. Kyrkor som många ville behålla som just kyrka, men som få ville besöka, när de var i bruk som kyrka, dvs. vid söndagsmässan. Skulle de övertaliga kyrkorna placeras i »malpåse« för senare återbruk, säljas och få nya funktioner, få förfalla och bli ruin – eller kort och gott rivas?

Att kyrkor blir övertaliga, får nya funktioner, förfaller eller rivs är emellertid inget nytt fenomen. Övertaliga kyrkor kan dokumenteras i princip lika länge, som det har uppförts kyrkor. Således försvann mer än 1/3 av medeltidskyrkorna i Skåne på 1700–1800-talet, när kyrkorna förnyades i klassicistisk, nyromansk eller nygotisk stil. Att uppfatta de övertaliga kyrkorna som ett antikvariskt problem är däremot ett relativt nytt fenomen, som fick genomslag från och med början av 1900-talet. Det är idén om kyrkan som ett kulturarv, som egentligen är djärv, inte att riva.

Kyrka och kulturarv

Kyrkan som ett kulturarv! Kyrkorna med sina byggnader, inventarier, bilder, kyrkogårdar och nära omgivningar uppfattas idag som ett omistligt kulturarv. Och det handlar då inte enbart om medeltidskyrkorna utan om kyrkor från i princip alla tider, jfr Svenska kyrkans och Riksantikvarieämbetets kampanj »Tidernas kyrka« (jfr Kulturmiljövård 1993:1; 1996:3–4; 2003:2). I forskningsprojekt och förmedling framhävs kyrkorna som kulturarv t.ex. i projektet »Sockenkyrkorna – kulturarv och bebyggelsehistoria« (Dahlberg & Franzén 2008). Kyrkor förekommer även talrikt i den förnämna kategorin av världsarv. Här finns således Jelling i Jylland, Roskilde domkyrka på Själland, Urnes i Norge, Gammelstads kyrkostad i Luleå, Skogskyrkogården i Stockholm, katedralen i Chartres i Frankrike, Durham i England och många, många flera (Anker & Snitt 1997; whc.unesco.org).

Även om kyrkor har uppmärksamats sedan 1600-talet tillsammans med andra minnesmärken, är det romantiken, vurmen för medeltiden och nationalismen på 1800-talet som förvandlade kyrkorna till ett historiskt källmaterial och ett kulturarv. Ofta var det samma personer som genomförde restaureringar och nybyggnationer i nyromanik och nygotik, och som därigenom helt eller delvis bröt ned de autentiska medeltidskyrkorna, men som också dokumenterade och beskrev dem. Dubbelheten kring förnyelse och dokumentation fanns hos den mångsidiga Carl Georg Brunius, som var aktiv som kyrkoarkitekt och kyrkoforskare i Sverige. På 1900-talet följer sedan etableringen av de nordiska kyrkoverken och kyrkoarkeologin som en deldisciplin, som fokuserar på kyrkan som källmaterial (Grandien 1974;

Wienberg 1993, s. 192ff.; 2006; Andrén 1997, s. 35ff.).

Länge handlade bevarandet enbart om medeltidskyrkor, men de senaste årtiondena har även senare perioders monument omfattats av en expansiv kulturarvsideologi. Således kom den tidigare så förtalade historicismen med nyromaniken och nygotiken till heders igen (t.ex. Antell 1991). Igår var bevarandet av medeltidskyrkan på agendan, idag bevarandet av den nygotiska kyrkan och imorgon ...

Drivande i utvecklingen, där kyrkor förvandlas från religiösa byggnader till kulturarv, och i etableringen av kulturarv över huvudtaget, har varit samhällets gradvisa modernisering och sekularisering. Och grundläggande för kulturarvet är hotet om förstörelse (Jensen 1998; Arrhenius 2003). Ju mer hotat, desto mer fokus på bevarandet.

Men är alla kyrkor omistliga? Genom tiderna har otaliga kyrkor förändrats eller rivits ner. Samtidigt har honnörsord om arv och värde ofta hörts. Parallellt med att många vill bevara, finns det andra som vill riva. Ja, troligen hör vi ofta orden kyrka och kulturarv tillsammans just för att kyrkorna åter är hotade, hotade att bli övertaliga och lagda öde. Förändringen har blivit ett hot.

Begreppen

Kyrkor kan likna varandra, men inga är identiska. Kyrkor varierar nationellt, regionalt och lokalt i byggmaterial, storlek, planform och uppbyggnad samt inredning. Kyrkor har ständigt förändrats i förhållande till nya trender, nya behov och förutsättningar. Men ibland, ja inte så sällan, lyckas man inte anpassa en existerande kyrka till nya behov, så den gamla blir övertalig och läggs öde.

Begreppen för att beskriva fenomenet varierar avsevärt. Liksom det finns markant skilda hållningar kring bevarande kontra rivning, så uppträder begrepp, som leder tankarna i olika riktningar.

På medeltiden kallades en kyrka som var tagen ur bruk normalt för »ecclesia desolata«, alltså ödekyrka. Det är även idag den vanligaste beteckningen på en nedlagd medeltida kyrka. Andra begrepp är »övergiven kyrka«, »avlagd kyrka«, »obehövlig kyrka« eller »död kyrka«. Men ödekyrka, övergiven, avlagd, obehövlig eller död kyrka« låter kanske lite dystert och ger egendomliga associationer. Mera neutralt används då begreppet »kyrkokplats« om platser, där det tidigare har stått en kyrka. Idag, när ödekyrkorna även omfattar kyrkor från senare perioder, används ofta begreppet »övertalig«, som kan associera till övertalighet på en arbetsplats; ett finare ord för att man avskedats, sägs upp eller får sparken. Nyligen har begreppet »underutnyttjad kyrka« dykt upp för att ge en mera positiv association; här finns en potential. På engelska är de mest använda begreppen *deserted*, *redundant* eller *abandoned* om kyrkorna, alltså öde, överflödiga eller övergiven kyrka.

Sedan är det en annan sak att definiera fenomenet, om man vill det. Ska kyrkan vara tagen ur bruk tillfälligt eller permanent, ska den vara avlyst som kyrka, eller helt eller delvis nedriven? Vilka kyrkor omfattas – alla kyrkor, även tidigare klosterkyrkor, hospitalskyrkor, kapell och frikyrkor

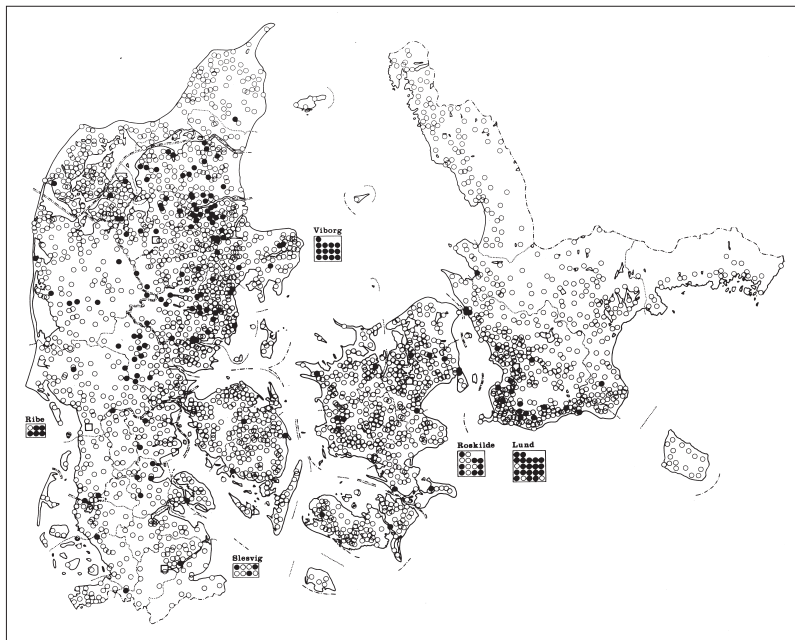

Fig. 2. Ödekyrkor före 1550 i medeltidens Danmark markerade med svarta symboler. Översikten omfattar förmodade sockenkyrkor. Efter Wienberg 1993, s. 113 fig. 61.

– eller enbart församlingskyrkor?

Avslutningsvis beror bruket av begreppen på perspektiven. Av vem uppfattas kyrkan som övertalig, alltså för vem är den obehövlig (jfr *Fädernas kyrkor – och framtidens*, 1996, s. 103ff., 163f.)?

Ödekyrkor som forskningsfält

Ödekyrkor representerar ett aktuellt forskningsfält. Flera antikvariska projekt försöker få grepp om deras antal och lokalisering för att få till stånd fridlysning eller undersökning, vilket inte är så enkelt. Det finns många regionala studier, men få översikter (Smedberg m.fl. 1976). För medeltiden finns inte – och kommer knappast att finnas – någon fullständig översikt över antalet kyrkor.

Redan på 1930-talet använde Aksel E. Christensen ödekyrkorna i Danmark som vittnesbörd om nergången i befolkningen under senmedeltiden (Christensen 1938). En registrering av ödekyrkor påbörjades av Nationalmuseet och Tage E. Christiansen, men kom inte långt (Christiansen 1978). Min egen översikt (fig. 2) omfattade nedlagda sockenkyrkor i medeltidens Danmark (Wienberg 1993, s. 111ff). Idag pågår åter en inventering av ödekyrkorna på initiativ av Nils Engberg vid Nationalmuseet; undersökningen har fördubblat det kända antalet ödekyrkor (Engberg 2000).

I Norge finns en översikt över nedlagda kyrkoplatsar på Vestlandet (Buckholm 1998). Undersökningar i Trøndelag och Agder av så kallade sägenkyrkor påvisade, att lokala traditioner kunde avslöja platser för medeltida kyrkor, vilka annars inte hade lämnat spår (Brendalsmo & Stylegar 2003). Sedan 2001 pågår en landsomfattande inventering av medeltida kyrkogårdar i Norge vid Riksantikvaren i samarbete med NIKU, Norsk institut

Fig. 3. Mårup medeltidskyrka på klinten i Nordjylland. Foto: Hans Hunderup, Hunderup Luftfoto i Hjørring, mars 1998.

for kulturminneforskning.

I Sverige har även ödekyrkorna beaktats i det stora forskningsprojektet »Sockenkyrkorna – kulturarv och bebyggelsehistoria«; projektet blev lett från Riksantikvarieämbetet och flera universitet under åren 1996–2001. Här finns således en översikt över kyrkplatser och kyrkoruiner, vilka definieras som varaktigt övergivna församlingskyrkor äldre än 1950 (Dahlberg & Franzén 2008, s. 86 med fig. 30). Projektet har ökat förståelsen av hur förändringar i demografin i tid och rum samt sekulariseringen har resulterat i ödekyrkor.

Kyrkor läggs öde

Naturkrafterna har lagt många kyrkor öde genom tiderna. Kyrkor i marsklandskapet i Schleswig-Holstein i nuvarande Danmark och Tyskland har dränkts i återkommande stormfloder. Upp till 60 kyrkor eller 5 härader försvann vid stormfloder 1362 och 1654 (Wienberg 1993, s. 114f.). Stormar och erosion har årligen bragt havet närmare Mårup medeltidskyrka på Jylland (fig. 3). En ny kyrka uppfördes längre in i landet i Lønstrup 1928

och den gamla medeltidskyrkan blev ödekyrka. Efter en långvarig och konfliktfylld debatt om bevarande kontra rivning eller flyttning har kyrkan 2008, när kanten av klinten befann sig 12 meter från västgaveln, undersökts och delvis monterats ned (Wienberg 1999; 2006; Bertelsen 2009).

Krig, eld och våld har ödelagt många kyrkor, inte minst under de två världskrigen (Lambourne 2001). Ett skandinaviskt exempel kan vara Klosterstad eller Klåstad rundkyrka i Östergötland, som upptäcktes 1997. Kyrkans brand kopplas till Daniel Rantzaus och den danska härens härjningar i Östergötland 1567–68 (Hedvall & Gustavson 2001). Et annat och mera aktuellt exempel kan vara den medeltida träkyrkan Södra Råda i Värmland. Kyrkan såldes till staten, då en ny kyrka invigdes 1859, och blev senare påtänkt för flytt till Skansen i Stockholm. Redan öde ödelades även kyrkobyggnaden i en anlagd brand 2001 (sodraradagamlakyrka.com).

Den största mängden övertaliga och ödelagda kyrkor under och efter medeltiden är troligen mindre gårdskyrkor, som lades ned, i samband med att sockenstrukturen stramades upp. Kyrkostrukturen tycks tämligen flexibel i början. I Lund har man således i området kring Kattesund påvisat, hur en tidig träkyrka från 900-talet avlöstes av två större träkyrkor på 1000-talet som sedan under 1000-talet avlöstes av en stor stenkyrka, som i sin tur revs vid reformationen; och inga kyrkor avlöste varandra på exakt samma plats (Kieffer-Olsen 1997; Cinthio 2002). Redan 1234 ansöker biskopen i Skara om påvligt tillstånd att slå samman kapell i Skara stift, då prästernas inkomster var otillräckliga (DS I nr 286, s. 280). Många kyrkor övergavs i Skandinavien i samband med agrarkrisen och återkommande pestepidemier, som decimerade befolkningen och resulterade i nedläggningen av mindre huvudgårdar, t.ex. Tirup vid Horsens på Jylland och Västerhus på Frösön i Jämtland (Kieffer-Olsen m.fl. 1986; Irgren m.fl. 2009). Som ett markant exempel kan också nämnas de såkallade nordbobygderna på Grönland. I samband med att bosättningen upphörde på 1400-talet övergavs en mängd kyrkor. De är ännu synliga i landskapsbilden som ruiner eller grunder.

Reformationen i de skandinaviska länderna medförde att talrika klosterkyrkor, hospitalskyrkor, sockenkyrkor och kapell revs. Tydligast är förändringen i de kyrkorika städerna Lund, Visby, Sigtuna, Roskilde, Viborg, Bergen och Trondheim. I medeltidens Danmark revs ca 40 % av sockenkyrkorna i städerna och ca 5 % av sockenkyrkorna på landet, de flesta i samband med reformationen (Wienberg 1993, s. 114). I Lund fanns således vid reformationen 26 stenkyrkor. Redan på 1540-talet stod de flesta tomma som ruiner och användes som stenbrott, och idag återstår enbart två kyrkor, domkyrkan och S:t Peters klosterkyrka (Gardelin 2009).

I Danmark planerades 1555 nedläggning av annexkyrkor för att uppnå mer bärkraftiga socknar, men i de flesta fallen genomfördes ingen nedläggning (jfr Slottved 1973).

På 1700–1800-talet genomfördes stora förändringar i kyrkotopografin. I många fall i Sverige uppfördes en ny och större kyrka på en ny plats i socknen. Och efter hand slogs flera socknar samman. Som en konsekvens blev de existerande medeltidskyrkorna överflödiga; ofta revs de eller blev kvar som ruiner (jfr Fernlund 1982; Franzén 2004). Som exempel kan näm-

nas den enorma Marsvinsholms kyrka i Skåne, invigd 1867, som skulle ersätta 3 mindre sockenkyrkor. Av dessa kyrkor blev Balkåkra ruin med gravkapell i koret, Snårestad förföll, men återuppfördes 1924–25, och Skårby återinvigdes 1934 (Wienberg 1989, s. 258ff.).

1900-talets övertaliga kyrkor och ödeläggning handlar om en fortskridande sekularisering och befolkningsminskning på landet. Landsortsförsamlingar slås ihop, så att en församling råder över flera kyrkor, mellan vilka gudstjänsten roterar. Maglarp är således en del av Hammarlövs församling med fram till rivningen 8 kyrkor. Och så handlar det om nedläggning av kyrkor i städerna.

Således har varje period, som har skapat nya kyrkor, även lämnat efter sig övertaliga kyrkor.

Ödekyrkornas framtid

Delningen mellan stat och kyrka 2000 har ytterligare aktualiserat en pågående debatt om framtiden för de övertaliga kyrkorna. Varje gång en kyrka hotas av stängning, försäljning eller rivning börjar diskussionen – i medierna, i kyrkans regi, vid fakulteten och hos de antikvariska myndigheterna. Saken utreds, tidningsartiklar och insändare skrivs, konferenser och möten anordnas, rapporter skrivs – och artiklar som denna (jfr Rodwell & Bentley 1984, s. 223ff.; Fädernas kyrkor – till varje pris?, 1992; Fädernas kyrkor – och framtidens, 1996; Kulturmiljövård 1993:1; 1996:3–4; 2003:2; Sjöström 2007; 2008a; 2008b; Bexell & Weman 2008; Brohed 2008).

Vad kan eller bör hända med kyrkor som har blivit öde, övergivna, avlagda, döda, övertaliga eller underutnyttjade? Här går meningarna isär – och gick isär, när det handlade om Maglarps nya. Skulle kyrkan läggas i malpåse inför ett framtida bruk, så att Trelleborgs förstäder senare skulle kunna nå kyrkan? Skulle kyrkan kunna återanvändas för andra syften? Skulle kyrkan få lov att förfalla ytterligare, kanske reduceras till en ruin utan risk för ras? Kunde kyrkan flyttas? Eller skulle kyrkan rivas, så som blev fallet? I valet handlar mycket också om kyrkans ålder och tillstånd, dess lokalisering i församlingen, om den är omgiven av en kyrkogård så att hänsyn måste tas till gravar – och om hänsyn till ekonomin.

Minskad kyrka, minskat bruk

Redan på medeltiden har man förändrat kyrkor, mestadels domkyrkor och klosterkyrkor, så att de har minskat i storlek för att passa nya behov. En stor träkyrka uppfördes i Jelling på initiativ av kung Harald Blåtand på 900-talet och ersattes av en något mindre stenkyrka omkring år 1100. Efter en brand omkring 1245 flyttades biskopssätet från Gamla Uppsala till Östra Aros/ Uppsala och kyrkans korsarmar och långhus revs. Domkyrkan förvandlades till sockenkyrka och krympte till mindre än hälften av sin ursprungliga storlek. Korsarmarna vid Børglum klosterkyrka på Nordjylland revs efter reformationen. Ett annat exempel kunde vara Dalby klosterkyrka, som halverades, när östpartiet revs efter ras omkring år 1755.

En reduktion kan också ske genom att avskärma delar av kyrkan som i Källunge på Gotland, där det romanska långhuset fungerar som förhall till

Fig. 4. Trönö nya kyrka efter brand och restaurering. Foto: Anders Ödman, juni 2007.

den mäktiga gotiska kyrkan. Ryssby kyrka utanför Kalmar brann 2001. När den återinvigdes 2005 hade läktaren utökats med olika rum för församlingens behov på bekostnad av själva kyrkorummet. Ett annorlunda exempel är Trönö nya kyrka i Hälsingland, som även den brann 1998. När kyrkan återinvigdes 2001 var det med en »lillkyrka« och en öppen förgård innanför de bevarade murarna (fig. 4). Vidare kan nämnas Lima kyrka i Dalarna, en kyrka från 1865, där den västra del avskärmades som ett församlingsrum efter en renovering 2005. Mera allmänt ser man en tendens till att förnya kyrkornas inredning, skapa mer flexibla kyrkorum, t.ex. genom borttagande av bänkrader.

När kyrkor riskerar att bli överflödiga är det vanligt att differentiera och minska bruket. Den övertaliga kyrkan används som sommarkyrka, vigselkyrka eller kanske periodiskt, någon gång i månaden, i samband med att gudstjänsten alternerar mellan kyrkorna i församlingen. Kyrkorna får således särskilda uppgifter.

Malpåse

Att lägga kyrkor i malpåse var ett förslag i utredningen »Fädernas kyrkor – till varje pris?» (1992). Kyrkor läggs i malpåse för senare bruk dvs. stängs, kanske avlyses och underhålls endast nödtorftigt. Tanken är att ha en möjlighet att ta kyrkan i bruk igen. Maglarps nya stod stängd under många år, medan förfallet fortskred. Ett annat exempel kunde vara Odarslöv utanför Lund som stängdes 1990 och avlystes 2002 – och där diskussionen pågår om, vad som skall hända.

Försäljning och återbruk

Det finns otaliga exempel på återbruk av övertaliga kyrkor för andra syften, men det är en kontroversiell och omdiskuterad utväg. Kyrkan uppfattas

som helig – och heligheten tycks hänga kvar även om den avlyses av en biskop. Sockenkyrkan är och har ofta varit en central del av lokalsamhället och en kraftfull symbol på den lokala identiteten, och så var fallet med Maglarps nya, ett landmärke på Söderslätt. Är kyrkan omgiven av en kyrkogård i bruk, som vid Maglarps nya, utesluter det många nya funktioner. Kyrkor i tätorterna, särskilt frikyrkorna, tycks däremot relativt lätt kunna få nya funktioner.

I Storbritannien, Nederländerna och Tyskland finns exempel på kyrkor med allehanda nya funktioner, där fasaden är oförändrad, men interiören förnyas. Kyrkor har förvandlats till museum, kulturhus, konferenscenter, varuhus, konstgalleri, bibliotek, bostad, kontor, diskotek, restaurant, pub, gym, modevisning med cat-walk i mittgången – och även moské. Sedan 1970 har Church of England stängt omkring 1700 kyrkor (Lewis 2008; Ludwig 2008; en.wikipedia.org/wiki/Redundant_church; www.friendsoffriendlesschurches.org.uk; www.de.wikipedia.org/wiki/kirchensterben).

Dominikanerklostret i Stralsund har sedan reformationen fungerat som gymnasium, barnhem, arsenal och tyghus – och är nu museum, Deutsches Meermuseum, med akvarier i kyrkan. Brick Lane-moskén i London har också en lång och omtumlande historia: den startade som kapell för franska hugenotter 1743, var sedan Wesley-kapell, metodistkyrka, synagoga och sedan 1976 moské för muslimer från Bangladesh (en.wikipedia.org/wiki/Brick_Lane_Mosque). Men konvertering av kyrkor till andra trosinriktningar är kontroversiell. Gränsen tycks gå vid att flytta ut och därmed underlätta för inflyttningen av andra, konkurrerande trosinriktningar.

Även i Sverige finns flera kända exempel på återbruk. En pingstkyrka i Västerås är moské sedan 1997. I Stockholm planeras ett körcenter i Skeppsholmens kyrka, som togs ur bruk 1993 och avsakraliserades 2002. Vens nya kyrka, som saknar kyrkogård, förvandlades 2005 till ett Tycho Brahemuseum (fig. 5). Och Caroli kyrka i Malmö såldes 2009 för att byggas om till köpcentrum och avsakraliserades 2010.

I Danmarks kan nämnas, att S:t Nikolaj kyrka nära Strøget i Köpenhamn, som brann 1795 och återuppfördes 1914, har inrymt ett bibliotek, senare en modellsamling och idag fungerar den som konsthall. I Rønne på Bornholm används en frikyrka från 1900 sedan 1976 som magasin för Bornholms Museum. Ett tidigare bönehus och kapell från 1892 i Over Lerte i Sønderjylland är sedan 1998 ett klockmuseum. I min hemstad Silkeborg på Jylland är ett arkitektkontor inhyst i en frikyrka från 1923. Vesterø hamnkyrka på Læsø från 1954 är sedan 2008 ett kurbad. Och i Köpenhamn har kyrkoministern startat en diskussion om framtiden för 11 kyrkor på Vesterbro.

En egen historia handlar om kyrkorna i forna Östeuropa och Sovjet, där kyrkorna revs eller tilläts förfalla. När jag 1990 besökte Estlands huvudstad Tallinn användes således S:t Nicolai som konstmuseum och konsertlokal, S:t Olais höga torn för KGB:s antenner, dominikanerkyrkan som garage och Svenska kyrkan som sportklubb.

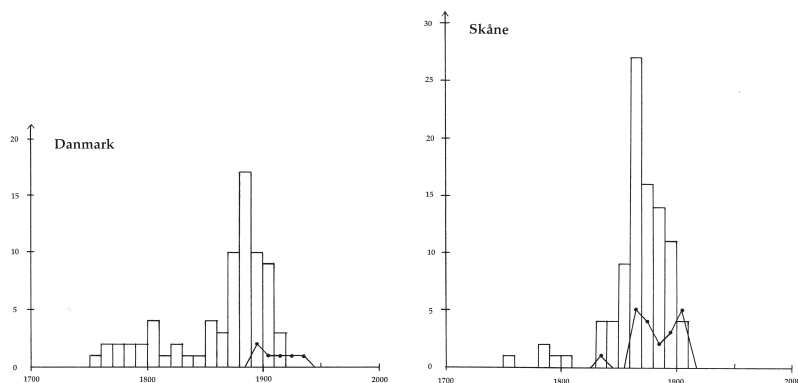
Fig. 5. Vens nya kyrka omvandlad till Tycho Brahe-museum. Foto: Jens Velløv, april 2005.

Förfall och ruin

I många fall har den övertaliga kyrkan övergivits och tilläts förfalla. Kyrkan blev stenbrott, men kom under romantiken åter till värdighet som målerisk ruin. Man kan här tänka på kyrkoruinerna i Visby och Sigtuna. Och på domkyrkan i Hamar, som nu skyddas av en glaskonstruktion.

På medeltiden nämns att påfallande många kyrkor skulle ligga öde, men kyrkorna finns fortfarande. Enligt en process förd av Erik av Pommern 1424 skulle krig och strid på 1300-talet i Danmark ha ödelagt 100 kyrkor på Jylland och lika många i resten av riket (SRD VII, s. 268). Och mer än 200 kyrkor (dvs. $\frac{1}{3}$ av stiftets kyrkor) skulle ha varit öde i Lunds stift åren före 1377 (DD/ DRB 4 I nr. 221). Mycket tyder på, att kyrkorna har varit

Fig. 6. Nedrivning och bevarande av medeltida sockenkyrkor i det nuvarande Danmark och i Skåne 1700–2000. Staplar: Nedrivna per årtionde. Punkter: Medeltidskyrkor per årtionde som har bevarats, även om en ny kyrka uppförts. Efter Wienberg 2006, s. 64, fig 3.

ur bruk och har förfallit, men sedan har de reparerats för att åter användas. Ett exempel är Vejrup på Jylland, som betecknas »desolata«, öde, på 1320-talet, och som bär spår av en märklig ombyggnad. Den sengotiska kyrkan uppfördes med återbruk av delar av den romanska kyrkan, som måste ha stått öde (Wienberg 1993, s. 111f.; DK XIX hf. 29 (1994), s. 3003ff.).

Flyttning

En kyrka som har blivit överflödigt kan eventuellt flyttas till en ny plats, där den behövs. Träkyrkor, som har hotats av rivning, har i flera fall flyttats till friluftsmuseer från och med slutet av 1800-talet, t.ex. Gol stavkyrka som flyttades till Norsk Folkemuseum på Bygdøy i Oslo, Fortun/ Fantoft till Bergen, Bosebo kyrka till Kulturen i Lund och Seglora kyrka till Skansen i Stockholm. Även stenkyrkor har flyttats. Rubjerg och Lyngby på Jylland återuppfördes på nya platser, där de inte längre hotades av havet (Jensen 1987). En flyttning har också övervägts för Mårup, men museerna har inte varit intresserade (Wienberg 2006). Det är dyrt att montera ner och återuppföra en stenkyrka på ny plats. Nyligen flyttades emellertid en romansk stenkyrka i Tyskland. Emmauskyrkan i Heuersdorf i Sachsen vägande 660 ton flyttades i sin helhet på en vagn 12 kilometer till Borna 2007, när kyrkan och byn kom i vägen för brunkolsbrytningen ([de.wikipedia.org/wiki/Emmauskirche_\(Borna\)](http://de.wikipedia.org/wiki/Emmauskirche_(Borna))).

Nedrivning

Men i de flesta fall har övertaliga kyrkor fått försvinna. Det kunde vara en mycket medveten rivning för att kyrkan som symbol skulle bort – eller platsen behövdes för andra syften. I Malmö revs Helgeandsklostret 1536–38 för att ge plats till Stortorget. Medeltida kyrkor har rivits hämningslöst långt fram i tid, inte minst under 1700–1800-talet för att ersättas av nya kyrkor i tidens anda (jfr Fernlund 1982).

Nära slutet av det stora kyrkobyggandet upphör stegvis rivandet av de medeltida kyrkorna (fig. 6). Den sista rivningen av en medeltidskyrka i Skåne var Röke 1906. När Maglarps nya invigdes 1905, fick medeltidskyrkan stå kvar. I Danmark revs medeltidskyrkan i Kolind på Jylland 1918 som den sista bortsett från rivningen, eller, som det betonas, »nedtagningen«, av Mårup 2008. Under 1900-talets första årtionden restaurerades övergivna

Fig. 7. Mårup medeltidskyrka vid avgrunden.
Foto: Jes Wienberg,
juli 2006.

medeltidskyrkor och togs åter i bruk. Riksantikvarieämbetet drev en kampanj för att ödekyrkor efter restaurering skulle bevaras som just kyrkor (Elmén Berg 1997; Wienberg 2006, s. 64f.). Rivning var således den vanligaste strategin i Skandinavien, i samband med att en kyrka skulle förnyas eller blev övertalig fram till tiden för Första världskriget.

Ödekyrkorna som arkeologiskt objekt

Som källa till kunskap är ödekyrkorna ovärderliga. Ödekyrkorna med sina kyrkogårdar är den viktigaste källan till kunskap om medeltida människors liv och död. Arkeologiska undersökningar av ödekyrkor som Tirup på Jylland, Drotten i Lund och Västerhus i Jämtland är nyckelplatser (jfr Kieffer-Olsen m.fl. 1986; Cinthio 2002; Iregren m.fl. 2009; Jonsson 2009). Även kunskapen om kyrkobyggnadens utveckling kan bero på kyrkor, som helt eller delvis har tagits ur bruk, som i fallet med Barbro Sundnér's detaljerade analys av tegelmurverket i Maglarps gamla kyrka (Sundnér 1982).

Ett aktuellt exempel är nämnda Mårup på Jylland (fig. 7), där den arkeologiska undersökningen, föranledd av den delvisa nedrivningen av kyrkan, gav en överraskande ny bild av kyrkans byggnadshistoria. Kyrkan har varit långt rikare i utformningen än den senare ödekyrkan omedelbart gav intryck av (Bertelsen 2009). Är kyrkan redan riven – eller ska den rivas – så får man konstatera, att den kan vara en guldgruva av ny kunskap.

Även Maglarps nya kyrka blev dokumenterad i samband med rivningen. I en etnologisk undersökning belystes processen kring rivningen och människors reaktioner (jfr Alftberg & Eriksson 2008; även Davidsson Bremborg 2009), men det återstår att visa om samtidsarkeologin även här kan bidra med ny kunskap dvs. mer än vi redan vet om denna relativt välkända byggnad.

Ödekyrkorna i förändring

Förändring kan upplevas som ett hot eller en möjlighet. Men förändring är en förutsättning för bevarandet, för utan förändringar finns inga förutsättningar för fortsatt bruk, och utan bruk försvinner det vi vill bevara. På samma sätt uppfattas ödekyrkan ofta som ett problem, men den kan även vara en möjlighet; det beror på perspektiven.

Återbruk och hållbar utveckling är tidens trend. Då är det en utmaning att hitta ett nytt innehåll, antingen i kyrklig regi eller i nya sammanhang. Om få eller inga förändringar tillåts i en tid med fortsatt sekularisering och demografiska förflyttningar från land till storstad, står man snart med ett antikvariskt problem, som kommer att växa utöver det ekonomiskt möjliga.

Om det finns potentiella intressekonflikter mellan kyrkan och de antikvariska myndigheterna, mellan kyrklig förnyelse och antikvariskt bevarande, trots ständiga formuleringar om att bruka för att bevara, så kan det även uppstå konflikter inom sfärerna – mellan kyrkans församlingsarbete och dess fastighetsförvaltning – och mellan den antikvariska strävan att undersöka (ofta knuten till ett borttagande) och viljan att bevara dvs. mellan byggnadsarkeologer och byggnadsantikvarier.

Kyrkor som har blivit öde, övergivna, avlagda, döda, övertaliga eller underutnyttjade, behöver användas på nya sätt. Enbart fantasin (och myndigheternas regelverk) sätter gränser, men hur långt är man villig att gå? Och alla kan inte bli museer. Kanske vi även måste acceptera att allt av värde inte behöver användas och bevaras – och acceptera förgängligheten som ett grundvillkor. Och nu är Maglarps nya riven.

Tack till Markus Dahlberg (Riksantikvarieämbetet), Gunnar Nordanskog (Linköpings stiftskansli) och Bodil Petersson (Lunds universitet) för konstruktiva kommentarer till manus. Tack även till Ingemar Krigström (Regionmuseet), Jens Vellev (Aarhus Universitet) och Anders Ödman (Lunds universitet) för tillskickade illustrationer.